

УДК [316.485.26:323.25 | 353.8(477)"1941/1943"]

ДЬЯКОВА Олена,кандидат історичних наук, доцент
(м. Харків, Україна)djakova.elena.hnpu@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7767-0756>**СТЕШЕНКО Наталія,**кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри філософії та соціально-
політичних наук Донбаської державної
машинобудівної академії

(м. Краматорськ-Тернопіль, Україна)

steshenconatalia@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0143-2916>

ГОЛОД 1941-1942 рр. У ХАРКОВІ ЗА СПОГАДАМИ ОЧЕВИДЦІВ-ЕМІГРАНТІВ

Серед екстремальних подій в історичній пам'яті народу викарбувалась нацистська окупація 1941-1944 рр. Актуальність теми полягає у необхідності подальшого вивчення джерельної бази цього часу. Крім того, мемуари емігрантів дають можливість краще побачити повсякденне життя українців Харкова.

Метою статті є аналіз мемуарів емігрантів про голод під час нацистської окупації Харкова.

Для написання роботи були обрані принципи історизму, об'єктивності, науковості. Використано загальноприйняті критерії та методи джерелознавчого аналізу.

На підставі аналізу автори дійшли висновків, що цю інформацію можна поділити на такі елементи: 1) методи заготівлі людьми продовольства напередодні окупації; 2) голод і засоби боротьби з ним під час «нового порядку»; 3) ставлення німецького командування щодо забезпечення їжею

ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

пересічних громадян, 4) намагання місцевої адміністрації, керівництва товариства «Просвіта» підтримати харків'ян.

Щодо цінності спогадів у висвітленні зазначеної теми, то, безумовно, в інформативному аспекті вони не є рівнозначними. Перш за все, авторами матеріал щодо голоду викладений у різному обсязі. І, якщо дані про заготівлю продуктів харчування і засобів боротьби із голодом є у всіх спогадах, то інформація про намагання допомогти харків'янам писали О. Семененко і В. Доленко, які були причетними до вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: Харків, еміграція, гітлерівська окупація, ставлення до німців, «Просвіта», мінка, базар, голодомор.

THE FAMINE OF 1941-1942 IN KHARKIV ACCORDING TO THE MEMORIES OF EMIGRANT EYEWITNESSES

Among the extreme events, the Nazi occupation of 1941-1944 was engraved in the historical memory of the people. The relevance of the topic lies in the need for further study of the source base of this time. In addition, the memories of emigrants provide an opportunity to better see the everyday life of Ukrainians in Kharkiv.

The goal is to analyze the memories of emigrants related to hunger during the Nazi occupation of Kharkov.

The principles of historicism, objectivity, and scientificity were chosen for writing the work. Commonly accepted criteria and methods of source analysis were used.

Based on the analysis, the authors came to the conclusion that this information can be divided into the following elements: 1) methods of food preparation by people on the eve of annexation; 2) hunger and means of combating it during the "new order" period; 3) the attitude of the German command regarding the food provision of the indigenous inhabitants, 4) the efforts of the local administration and the management of the "Prosvita" society to support the people of Kharkov.

As for the value of memories in covering the mentioned topic, they are certainly not equivalent in terms of information. First of all, the material on hunger is presented by the authors in different volumes. And, if the data on the procurement of food and means of fighting hunger are in all memories, then the information about efforts to help Kharkov residents was written by O. Semenenko and V. Dolenko, who were involved in solving this problem.

Keywords: *Kharkov, emigration, Hitler's occupation, attitude towards the Germans, "Prosvita", barter, bazaar, Holodomor.*

Постановка проблеми. ХХ ст. принесло багато випробувань мешканцям України. Серед таких екстремальних подій в історичній пам'яті народу викарбувалась нацистська окупація 1941-1944 років. Жахливі умови життя у

ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

цей період запам'ятали всі, кому вдалося тоді вижити. Про це писали не тільки ті, хто залишився у Радянському Союзі, а й ті, хто виїхав із окупантами на Захід, зокрема із Харкова.

Тема життя харків'ян в окупованому місті має великий історіографічний доробок. Але ще є чимало питань, які очікують свого з'ясування. **Актуальність теми** полягає у необхідності подальшого вивчення джерельної бази цього часу, а саме: нарративних свідчень проукраїнськи налаштованого населення Харкова. До того ж мемуари емігрантів довгий час були недоступними для українських дослідників. Аналіз зазначених джерел надає можливість вивчити повсякденне життя українців Харкова, їх методи виживання під час німецької окупації.

Метою публікації є аналіз мемуарів проукраїнськи налаштованих емігрантів щодо проблеми продовольчої кризи як однієї зі складових окупаційного режиму в Харкові.

Для реалізації зазначеної мети поставлено **завдання**: визначити цінність і автентичність інформації мемуарів у вивченні голоду 1941-1942 рр. у Харкові; на основі аналізу історичних джерел з'ясувати ставлення мемуаристів до продовольчої кризи у зазначений час.

Методи дослідження. Для написання роботи були обрані принципи історизму, об'єктивності, науковості, комплексності та системності. Використано такі наукові методи як ретроспективний аналіз, синтез, абстрагування, а також загальноприйняті критерії та методи джерелознавчого аналізу, серед яких історичний, текстологічний, порівняльний та ін.

Мемуари, що аналізуються в даній статті, частково використовувались дослідниками Другої світової війни для висвітлення окупаційного режиму у Харкові. Але при вивченні голоду автори частіше користувались архівними документами, часописними публікаціями, а не спогадами емігрантів.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні були проаналізовані спогади громадян, які у 1943 р. покинули місто через ненависть до радянської

ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

влади, небажання жити у Радянському Союзі. Тим не менш, опинившись за кордоном, ці люди пам'ятали про своє життя в Україні та згодом опублікували мемуари. Їх згадки об'єднує не тільки спільне перебування в окупованому гітлерівцями населеному пункті, а й дотичність проблем, зокрема голоду у 1941-1942 роках.

Серед мемуаристів – політичний діяч, юрист, очільник проукраїнських сил Харкова Володимир Доленко, обер-бургомістр міста, юрист Олександр Семененко, відомий філолог Юрій Шевельов, письменники Анатоль Гак, Аркадій Любченко, Дмитро Нитченко, діти відомих літераторів Олександр Воронін-Варавва, Галина Хоткевич та ін. Слід зауважити, що, на відміну від інших мемуаристів, харків'янка Любов Дражевська у 1941 р. перебувала у Нальчику. На самому початку 1943 р. разом із відступаючими з Кавказу німецькими військами вона перебралась до Києва, де приєдналася до втікачів із Харкова. Тому її спогади певною мірою є переказом розповідей друзів (перш за все Івана Відмича-Бандури), що перебували у місті під час його окупації гітлерівцями.

Усі мемуаристи 1941 р. навмисно залишились у Харкові, вважаючи, що при німцях житиметься краще, вільніше, ніж при радянській владі.

Кожен із мемуаристів намагався уникнути евакуації на Схід. Так, В. Доленко, О. Семененко, Й. Гірняк до приходу німців перебували у місті нелегально [5, с. 465-466; 7, с. 41; 15, с. 209]. А. Гак та А. Любченко згадували (до речі, як і Й. Гірняк), що їм пропонували взяти виїзні талони на евакуацію. Але і перший, і другий евакуйовані з Києва і, будучи хворими, «спізналися на поїзд» [4, с. 94; 10, с. 126]. Так само, на думку А. Гака, поступив і Олексій Варавва з родиною [4, с. 94]. Утім син поета розповідає по-іншому: вони збиралися виїхати за призначенням до Уфи, але у день від'їзду німці розбомбили станцію Основа, потропивши залізничні колії. Це унеможливило від'їзд. Повернувшись додому, батьки вирішили залишитися. Для цього вони

ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

попросили Сашка удатися важко хворим [3, с. 37-38].

Відомий філолог Ю. Шевельов розповів, в який спосіб йому вдалося залишитися у Харкові. Уповноважений НКВС запропонував йому зостатися на підпільній роботі. Юрій Володимирович відмовився і виїхав на Схід. Проте через декілька днів повернувся з Донбасу до Харкова і переховувався в офтальмологічній лікарні до приходу німців [19, с. 261-271].

Поет Д. Нитченко повернувся уже до окупованого міста. У перші дні війни його мобілізували на фронт. У жовтні 1941 р. під В'язмою він потрапив у полон і був відправлений до концтабору, розташованому неподалік від Могильова. Незабаром керівництво табору дозволило Дмитру Васильовичу повернутися додому. Майже весь шлях від Могильова до Харкова письменник пройшов за 28 діб пішки [13, с. 248, 258, 261-273, 278]. Також із німецького полону повернувся й поет Олекса Веретенченко [4, с. 266].

Всі ці діячі були проукраїнськи налаштовані. Вони вірили німцям, сподівались, що прийшли «люди з культурного цивілізованого Заходу» [3, с. 38], а тому «німецьке військо належить до культурної країни й не повинно грабувати» [19, с. 274]. Відомо, що позитивно до німців ставилось багато громадян Радянського Союзу, зокрема й у Харкові (правда, більшість дуже швидко розчарувалися).

Згадуючи події початку війни, деякі мемуаристи занотували, що передбачливі люди відразу почали робити різні запаси, перш за все, продуктів харчування. «Люди кинулися до крамниць. По хліб та продукти зростали черги», – писав А. Гак [4, с. 182]. Саме про це у своїх спогадах згадував і Ю. Шевельов: «Уже з початком війни населення розхапало все, що було в крамницях. Купували, що можна було, роблячи, скільки щастило, запаси харчу, мила, що трапиться. Чим порожніші ставали крамниці, тим довші робилися черги, як тільки щось у них з'являлося і навіть перед тим, як щось з'явиться» [19, с. 259]. Г. Хоткевич згадувала, «як щось характерне [для того часу – О. Д.,

ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

Н. С.], – масові грабунки. Грабували всюди, де що було. На нашій Катеринославській [зараз – Полтавський шлях], у магазині «Фрукти-овочі» дядько кидав у лантух «бутафорію» з вітрини паперові блискучі яблука, груші та виноград. Брат Богдан із «роздобутків» приніс відро патоки з [кондитерської] фабрики «Красный Октябрь». Там стояли дві цистерни з картопляною патокою, і на них треба було йти атакою. Хто не міг дочекатися, поки тягуча маса натече у цеберку сусіда, той ліз на цистерну і черпав з горішнього отвору. Потім розповідали, що хтось упав у цистерну, зачерпуючи дуже глибоко. А ще бачила: підтюпцем біжить по вулиці дядько, а за ним тягнуться золотаві нитки густої патоки, яку він несе в мішку» [18, с. 54]. Цікавим є зауваження О. Вороніна-Варавви: «Крамниці були порожні, хоч це не був наслідок війни – ні, вони були порожні вже кілька років перед тим. Війна не принесла жодних змін, хіба що черги ставали довшими, а ціни на базарах дорожчими» [3, с. 38].

Така ситуація тривала до захоплення міста німцями. За декілька днів до цього взагалі почалося безвладдя. «Харків нічий, – згадувала Оксана Соловей. – Люд шастає на роздобутки. Мама звідкись принесла торбину рижую» [17, с. 18]. Між іншим сама мемуаристка у цей час підбрала на вулиці «Гомерову «Іліяду» в перекладі Гнедича, видання минулого століття [тобто ХІХ – О. Д., Н. С.]» [17, с. 18].

Сусід О. Соловей, юрист дворянського походження, який допомагав її родині з заготівлями, так характеризував ставлення харків'ян до окупантів: «Мені здається, це ви даремно [це робите], німці матимуть цього досить» [17, с. 18]. Ймовірно, маючи на увазі, що гітлерівці толерантно відноситимуться до місцевих жителів і забезпечать його всім необхідним, зокрема продуктами харчування.

Прихід німців був зустрінутий частиною харків'ян радісно. Ю. Шевельов писав: «А починалося оптимістично. Нарешті білі хрести на шибках вікон зробили своє діло: радянський режим упав, двері на схід зачинилися, двері на

ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

захід мали розчинитися. Так здавалося. Правда, Харків лежав у руїнах, і ще вибухали закладені при відступі міни» [19, с. 272]. (Правда, пізніше, з висоти прожитих років, Юрій Володимирович відзначав: «469 днів в окупованому німцями Харкові. А людині треба тільки сорок днів, щоб померти з голоду, і лише кілька годин, щоб замерзнути до смерті, і лише кілька хвилин, щоб померти на шибениці в петлі. Усі ці можливості були вповні забезпечені в ті дні від 25 жовтня 1941 до 6 лютого 1943 року» [19, с. 272]).

Інший емігрант, О. Семененко, висловлювався більш реалістично: «Все населення перетворилося на безробітних. <...> Ті заощадження, що їх трудящі мусіли примусово вкладати в державні позики, хоч з тих заощаджень не можна було дістати ані карбованця, навіть ці ілюзорні речі перестали існувати. Ніхто не міг сказати, як будуть жити 600 тисяч людей. За одну ніч змінилася не тільки політична система. Вся господарська організація, господарство й бюджет кожної окремої людини і всього міста лежали в руїнах. Всі дотеперішні суспільні зв'язки знищені. На людях ще була їхня одежа, в їхніх небагатих житлах ще було трохи речей і убогих, советського періоду, меблів. Не можна говорити про якусь харчову проблему того часу – харчів не було. Тільки незначний відсоток людей запасливих і передбачливих мав що їсти» [15, с. 212].

Ці спогади демонструють різний статус емігрантів під час окупації: О. Семененко обіймав посаду обер-бургомістра і краще знав соціально-економічну ситуацію міста, ніж Ю. Шевельов, який друкував статті у місцевому часописі «Нова Україна», а з липня 1942 р. «завідував печатками» в адміністративному відділі міської управи (створеної окупантами із представників місцевого населення у перші дні анексії) [19, с. 291]. До того ж, як зазначалося вище, перший був юристом, а другий – філологом, а це різні погляди на життя – прагматичний і чуттєвий.

У Харкові постала нова влада, відома в історіографії як «новий порядок»,
ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

влучно охарактеризована у некролозі на смерть О. Семененка його однодумцями П. Марченком і Ю. Шевельовим: «у режимі безправности, при повній відсутності будь-яких законів, крім «права» окупантів вішати, стріляти, грабувати й виморювати голодом» [11, с. 73].

Голод швидко опановував Харковом. «Він уже був паном міста в листопаді» [19, с. 276]. А. Любченко уже 2 листопада занотував у своєму щоденнику: «Ми починаємо потроху голодувати» [10, с. 9]. А з часу встановлення «нового порядку» пройшов лише тиждень!

Голова м. Мерефи Петро Байбак, згадуючи про приїзд кур'єра від міської управи, відзначав, що «Харків, по місячній перебуванні під німецькою окупацією, швидко перетворюється на цвинтар, люди щодня сотнями мруть від голоду, холоду, браку води, електрики, газу, палива, одяжі та взуття» [2, с. 269].

У цей же час – 4 листопада – командування ОКХ видало розпорядження: «1) Заборонити будь-яку передачу продовольства із фондів військ. Війська мають бути докладно проінструктовані; 2) Розподілом виділених продуктових фондів серед населення має займатися місцеве управління. Військова комендатура обмежується загальним доглядом; 3) Населення має бути переконане через відповідну пропаганду, що нужда, від якої воно потерпає, є наслідком політики більшовиків при співробітництві населення у здійсненні винищувальних заходів» [16, с. 92-93]. Також відомо, що у своїх промовах А. Гітлер згадував, що забере з України останню корову, аби не голодував німецький народ [1, с. 145]. А. Гак писав, що вже від жовтня 1941 р. «ніхто не думав [із німецької адміністрації – О. Д., Н. С.] постачати харків'янам харчі» [4, с. 267].

Наближалась зима, яка у 1941 р. була дуже холодною. Про те, що зима була студеною, писали А. Гак, Д. Нитченко, Г. Хоткевич [4, с. 261; 13, с. 276; 18, с. 53]. У ту пору вже наприкінці листопада «середньодобова температура у місті становила мінус 4,4°, а у січні 1942 р. доходила до мінус 32,6° [16, с. 296-

297]. Натомість, на думку Ю. Шевельова, голод був страшнішим ворогом, ніж холод [19, с. 276]. Утім, у такому поєднанні голоду та холоду вижити було вкрай важко.

В. Доленко писав, що регулярно скликав Громадський комітет¹, присвячуючи його засідання ситуації з голодом у Харкові [15, с. 50].

Звичайно, що питанням порятунку від голодної смерті харків'ян займалася і міська управа. О. Семененко, хоч і був тоді заступником обер-бургомистра, про цю діяльність місцевої влади у своїх мемуарах нічого не написав. Імовірно, тому, що цивільне керівництво не в змозі було розв'язати питання постачання продуктів харчування у місто.

Тому харків'яни змушені були самостійно виживати в екстремальних умовах. О. Семененко з цього приводу захоплено писав: «Найкраще збагнула становище середня харківська людина, особливо жінки, бо багато з них у війні залишилися головою сім'ї. Ця українська жінка, що населює велике місто – фабрична робітниця, друкарниця з канцелярії, бухгалтер, прибиральниця – мала негайно розв'язати проблему насущного хліба» [15, с. 214].

У цей час з'явився новий вислів «ходити на мінку», значення якого лише в останні десятиліття стало викликати питання. До цього всі знали, що «ходити на мінку» – це ходити по селам і вимінювати речі на продукти харчування. Часто приходилось долати відстань до сотні кілометрів, ризикуючи скарбом і життям. На думку О. Семененка, «в цьому були докази індивідуальної живучості і активності наших людей» [15, с. 214]. У той час нерідкими були випадки замерзання від холоду, виснаження, пограбування (причому часто-густо своїми ж співвітчизниками – поліцейськими).

На мінки ходили і деякі згадувані нами мемуаристи: А. Гак, Д. Нитченко,

¹ Громадський комітет був створений В. Доленком у перші дні гітлерівської окупації і являвся найвпливовішою місцевою організацією у піднімецькому Харкові. Принаймні без рекомендації В. Доленка і виконання рішень Громадського комітету влаштуватися на адміністративну посаду було неможливо. Дуже швидко ставленики комітету охопили установи не тільки міста, а й області [15, с. 50].

або їх рідні – чоловік Т. Іванівської археолог І. Луцкевич, мати і брат Г. Хоткевич [4, с. 267; 9, с. 829; 13, с. 280; 18, с. 54-55]. Щоб вижити, на початку січня 1942 р. актор Й. Гірняк із родиною виїхав на захід [5, с. 468].

Утім, слід відзначити, що міська управа й відновлена громадська організація «Просвіта» намагалися допомогти містянам. Проте порятунок надавався лише двом категоріям населення: проукраїнськи налаштованим і родинам репресованих (чесно кажучи, своїм рідним і знайомим). За підрахунками І. Відмича, «допомогу харчами в різний час діставало до двох тисяч людей» [8, с. 11]. До речі, за статистичними даними на 25 грудня 1942 р. у місті мешкало 446 073 особи [6, арк. 4], тобто продуктову допомогу отримувало менше 0,5 % харків'ян. М. Павлюк і О. Семененко відзначали, що перед адміністрацією міста перш за все «стояла нагальна потреба зберегти життя українських інтелектуалістів» [14, с. 39].

Єдиною допомогою вбачалося «дати їм посади в районних відділах міської управи, де вони одержували б платню та деяке харчування» [14, с. 39]. Таким чином, до речі, вирішувалося відразу два питання: порятунок від голоду проукраїнських людей і поширення українського впливу в місті. Не дивлячись навіть на таку допомогу, робітники районних бургомістратів та міської управи вели напівголодний спосіб життя, опухлими ходили на роботу. І це при тому, що вони отримували зарплатню і продуктовий пайок!

Тим не менш, працівники земельної управи [обласної, але входила до структури міської управи – О. Д., Н. С.] шукали вихід із ситуації, що склалася у місті. Співробітники відділу, маючи на балансі вантажівку, їздили селами. Задобрюючи місцевих комендантів, вони вимінювали харчі у селян на речі працівників відділу, а здобуті продукти направляли до їдалень при земельній управі [8, с. 11]. Із керівництва «Просвіти» мемуаристи з особливою теплотою згадують Зою Сапіцьку, яка кожного відвідувача «годувала, мало не доглядала, знала кожного, кожному мала привітне слово й щирю посмішку, ми були для неї

ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

мало-мало не діти» [19, с. 301].

Щодо харчового раціону, то найбільш доступними для пересічного харків'янина були картопляне лушпиння, висівки, макуха, мерзлі кормові буряки, козеїн [3, с. 40; 17, с. 22-23; 19, с. 276]. Із м'яса доступною були конина, але про неї емігранти чомусь не згадують. Купити названі продукти можна було на ринку.

Цікаво, що у часописі «Нова Україна» публікувалися статті про голодомор 1932-1933 рр. Натомість, про масову смерть від голоду під час німецької окупації замовчувалося. Лише іноді з'являлися поодинокі замітки з «турботою» про здоров'я людей. Так, 19 березня 1942 р. невідомий автор радив читачам не витратити кошти на шкідливу для шлунку макуху, а «значно корисніше купити склянку сонячного насіння та полускати його» [12]. В умовах дефіциту харчів і відсутності коштів для їхнього придбання ця порада виглядала гіркою іронією.

Висновки. Таким чином, мемуаристика харківських емігрантів висвітлює факти, пов'язані із голодом 1941-1942 рр. під час німецької окупації міста. Цю інформацію можна поділити на такі блоки: 1) методи заготівлі людьми продовольства напередодні окупації; 2) голод і засоби боротьби з ним містян під час «нового порядку»; 3) ставлення німецького командування до забезпечення продуктами харчування місцевого населення; 4) намагання місцевої цивільної адміністрації, керівництва товариства «Просвіта» підтримати у цей складний період дві категорії харків'ян – проукраїнськи налаштовану інтелігенцію та родини репресованих у радянський час.

Щодо цінності спогадів у висвітленні зазначеної теми, то, безумовно, в інформативному аспекті вони не є рівнозначними. Перш за все, авторами матеріал щодо голоду викладений у різному обсязі. І якщо дані про заготівлю продуктів харчування і засобів боротьби із голодом є у всіх спогадах, то інформацію про намагання допомогти харків'янам подавали лише

ДЬЯКОВА Олена, СТЕШЕНКО Наталія

О. Семененко і В. Доленко, причетні до вирішення цієї проблеми.

Аналізуючи спогади емігрантів, бачимо, що вони описують голод 1941–1942 рр. так само, як і очевидці, які залишилися на Батьківщині. Той факт, що проблема продовольчої кризи 1941-1942 рр. наявна в усіх досліджуваних публікаціях, свідчить про глибоку психологічну травму її очевидців.

Використання спогадів емігрантів як історичного джерела дає можливість більш детально дослідити діяльність міської цивільної та німецької військової адміністрації у 1941-1944 рр., проаналізувати рівень життя різних верств населення, зробити порівняльний аналіз подій в інших населених пунктах Харківської області та всієї України.

Список використаних джерел та літератури

1. Picker H. Hitlers tischgesprache 1941-42. Athenaum – Verlag – Bonn, 1951. 455 р.
2. Байбак П. Т. Смолоскип ОУН на Слобожанщині. *В кн.: На зов Києва: укр. націоналізм у II Світ. війні: зб. ст., спогадів і док. / зібрала й упоряд. Колегія дослідів історії укр. націоналіст. руху. Торонто; Нью-Йорк, 1985. С. 264–276.*
3. Воронін-Варавва О. О. У Харкові під час війни. *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура (Досвід ретроспективного аналізу): Зб. наук. праць. Харків, 2000. № 4. С. 36–42.*
4. Гак А. Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку: спогади. Новий Ульм, Філядельфія, 1973. 330 с.
5. Гірняк Й. Спомини / Упор. Б. Бойчук. Нью-Йорк: Вид-во «Сучасність», 1982. 491 с.
6. Державний архів Харківської області. Ф. Р-2982. Оп. 5. Спр. 4. Людність міста Харкова на 15/ХІІ 1941 р. Харків, 1942.
7. Доленко В. А. В Харкові під німецькою окупацією. *В кн.: Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка. Мюнхен: Союз Земель Соборної України – Селянська Партія, 1975. С. 41–54.*
8. Дражевська Л. Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941-43 рр. *В кн.: Харків у роки німецької окупації 1941–1943: спогади. Нью-Йорк, 1985. С. 5–16.*
9. Іванівська Т. Харків під німецькою окупацією в часі Другої світової війни. *В кн.: В боротьбі за українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / зред. М. Г. Марунчак. Вінніпег,*

1990. С. 827–832.

10. Любченко А. Щоденник. Кн. 1. Торонто, 1951. 150 с.

11. Марченко П., Шевельов Ю. Олександр Семененко: 27 серпня 1898 – 1 червня 1978: Некролог. *Сучасність*. 1978. № 11. С. 68-76.

12. Не засмічуйте шлунки. *Нова Україна*. 1942. 19 березня.

13. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельбурну: Із хроніки мого життя. Мельбурн: В-во «БАЙДА», 1990. 410 с.

14. Павлюк М. Харківський період громадської діяльності Володимира Андрійовича Доленка. *В кн.: Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка*. Мюнхен: Союз Земель Соборної України – Селянська Партія, 1975. С. 37–40.

15. Семененко О. Харків, Харків... Мюнхен: Сучасність, 1977. 243 с.

16. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: «Прапор», 2004. 368 с.

17. Соловей О. У Просвіті і навколо. *В кн.: Харків у роки німецької окупації 1941–1943: спогади*. Нью-Йорк, 1985. С. 17–29.

18. Хоткевич Г. Слідом за пам'яттю: Спогади в листах / Підг. та упор. А. Болабольченка. Київ: УКСП «Кобза», 1993. 66 с.

19. Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я, мені, мене ... (і довкруги): Спогади. Ч. 1. В Україні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.pdf

References

1. Picker, H. (1951). Hitlers tischgesprache 1941-42 [Hitler's table talks 1941-42]. Athenaum – Verlag – Bonn [in German].

2. Baybak, P. T. (1985). Smoloskyp OUN na Slobozhanshchyni [The torch of the OUN in Slobozhanshchyna]. In: Na zov Kieva: ukr. natsionalizm u II Svit.viyni: zb. art., spogadiv i dok. [In book: At the call of Kyiv: Ukrainian nationalism in World War II: coll. art., memories and dok.]. Toronto; New York [in Ukrainian].

3. Voronin-Varavva, O. O. (2000). U Kharkovi pid chas viyny [In Kharkov during the war]. *Naukovo-teoretychni zdobutky Slobids`koy Ukrayny: filosofsiya, religiya, kul`tura (Dosvid retrospektyvnogo anakizu)* – Scientific and theoretical achievements of Slobid Ukraine: philosophy, religion, culture (Experience of retrospective analysis), no. 4, pp. 36-42 [in Ukrainian].

4. Gak, A. (1973). Vid Gulyay-Polya do N`yu Yorku: spogady [From Gulyai-Pol to New York: memories]. New Ulm, Philadelphia [in Ukrainian].

5. Boychuk, B. (Eds.). (1982). Girnyak Y. Spomyny [Memories]. New York: publishing house «Suchasnic`» [in Ukrainian].

6. State archive of Kharkiv region. Fund P-2982, Inventory 5. Unit 4. Population register of the city of Kharkov on 15/XII 1941 [in Ukrainian].

7. Dolenko, V. A. (1975). V Kharkovi pid nimets`oyu okupatsiyeyu [In Kharkov under German occupation]. In: Semenenko Yu. Pam`yati V. A. Dolenka [In

book: Semenenko Yu. In memory of V. A. Dolenko]. Munich, pp. 41-54 [in Ukrainian].

8. Drazhevs`ka, L. (1985). Diyal`nist` prganiv samovryaduvannya i gromad`kyh organizatsiy u Kharkivs`kiy oblasti v 1941-1943 rr. [Activities of self-government bodies and public organizations in the Kharkov region in 1941-43]. In: Kharkov u roky nimets`koi okupatsii 1941–1943: spogady [In book: Kharkov during the years of German occupation 1941–1943: memories]. New-York, pp. 5-16 [in Ukrainian].

9. Ivaniwska, T. (1990). Ivanivis`ka T. Kharkiv pid nimets`koyu okupatsiyeyu v chaci Drugoy svitovoy viyny [Kharkov under German occupation during World War II]. In: V borot`bi za ukrayns`ku derzhavu: esey, spofady, svidchennya, litopysannya, dokumenty Drugoy svitovoy viyny [In book: In the struggle for the Ukrainian state: Essays, memories, testimonies, chronicles, documents of the Second World War. Marunchak, M. G. (Eds.)]. Winnipeg, pp. 827-832 [in Ukrainian].

10. Lyubchenko, A. (1951). Shchodennyk [Diary]. Book 1. Toronto [in Ukrainian].

11. Marchenko, P. & Shevelyov, Yu. (1978). Oleksander Semenenko: 27 serpnya 1898 – 1 chervnaya 1978: Nekrolog [Oleksandr Semenenko: August 27, 1898 – June 1, 1978: Obituary]. *Suchasnist` – Modernity*, no. 11, pp. 68-76 [in Ukrainian].

12. (1942). Ne zasmichuyte shlunky [Do not clog the stomachs]. *Nova Ukraina – New Ukraine*. 19 bereznaya [March] [in Ukrainian].

13. Nytchenko, D. (1990). Vid Zin`kova do Mel`burnu: Iz khroniky mogo zhyttya [From Zinkov to Melbourne: From the chronicle of my life]. Melbourne [in Ukrainian].

14. Pavlyuk, M. (1975). Kharkivs`kyi period gromads`koy diyak`nosti Volodymyra Andriyovycha Dolenka [Kharkov period of public activity of Volodymyr Andriyovych Dolenka]. In: Semenenko Yu. Pam`yati V. A. Dolenka [In book: Semenenko Yu. In memory of V. A. Dolenko]. Munich, pp. 37-40 [in Ukrainian].

15. Semenenko, O. (1977). Kharkiv, Kharkiv... [Kharkov, Kharkov...]. Munich [in Ukrainian].

16. Skorobogatov, A. V. (2004). Kharkiv u chasy nimets`koy okupatsii (1941 – 1943) [Kharkov during the German occupation (1941 – 1943)]. Kharkiv [in Ukrainian].

17. Solovey, O. (1985). U Prosviti i navkolo [In the Enlightenment and around]. In: Kharkiv u roky nimets`koy okupatsii 1941 – 1943: spogady [In book: Kharkiv during the German occupation of 1941–1943: memoirs]. New-York, pp. 17-29 [in Ukrainian].

18. Khotkevich, G. (1993). Slidom za pam`yattyu: Spogady v lystakh [Following memory: Memories in letters]. Bolabol`chenko, A. (Eds.). Kyiv [in Ukrainian].

19. Shevelyov Yu. (Yuriy Sherekh). Ya, meni, mene... (I dovkrugy): Spogady [Me, me, me ... (and all around): Memories. Part 1. In Ukraine]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady.pdf [in Ukrainian].

Рецензенти:

В. І. Кучер, д. і. н., проф.;

С. С. Падалка, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 18.02.2023 р.